

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРОТЕСТНИХ РУХІВ ХХ-ХХІ СТ.

Виділено та проаналізовано п'ять основних етапів еволюції протестних рухів починаючи з ХХ ст.: процвітання ідеологій, кінця ідеологій, неолибералізму, популізму та постідеології, пандемії. Зазначено, що саме на третьому етапі сформувалися три основні стратегії протестних рухів: масовість, заподіяння матеріальної шкоди та особистий приклад. Вказано на відмінності протестних рухів в умовах пандемії: спад у розвинених демократіях через посилення патерналістських настроїв та зростання у країнах, що розвиваються, у результаті погіршення соціально-економічного становища громадян.

Ключові слова: протести, ідеологія, масові рухи, демократія, глобалізація, неолибералізм, популізм.

Zgurska Valentyna. Periodization and features of protest movements of the XX-XXI century

Five main stages in the evolution of protest movements since the twentieth century have been identified and analyzed: the prosperity of ideologies, the end of ideologies, neoliberalism, populism and post-ideology, and pandemics. It is noted that at the third stage three main strategies of protest movements were formed: mass, causing material damage and personal example. The differences in protest movements in the context of a pandemic are pointed out: the decline in developed democracies due to the strengthening of paternalistic sentiments and growth in developing countries as a result of the deteriorating socioeconomic situation of citizens.

Key words: protests, ideology, mass movements, democracy, globalization, neoliberalism, populism.

Протести є невід'ємною характеристикою політичного процесу і можуть набувати різних форм та досягати різного ступеня радикальності залежно від цілей організаторів, внутрішньополітичної обстановки та ситуації на міжнародній арені. Пандемія корона-

© ЗГУРСЬКА Валентина Леонідівна – кандидат політичних наук, доцент Київського національного університету будівництва і архітектури; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7490-1942>; e-mail: valentinazgurskaya@gmail.com

вірусу уже внесла зміни у соціальну взаємодію людей, змусила переглянути державну політику щодо низки секторів економіки та трансформує взаємовідносини між державою та громадянським суспільством. Одним із негативних наслідків глобального розповсюдження вірусу стало зростання протестних настроїв практично у всіх країнах світу, що зумовлює необхідність спрогнозувати еволюцію соціальних рухів у найближче десятиліття.

У контексті ідеологічного розвитку протестних рухів С. Тормі виділяє чотири основні етапи ідеологічного протистояння, що мали визначальний вплив на протестну активність [1].

1. Золота епоха ідеологій (1880-1945). Саме у той час зародилися такі основні напрями, як консерватизм, соціал-демократія, анархізм, комунізм, націоналізм, а протистояння між націонал-соціалізмом і комунізмом призвело до Другої світової війни.

2. Кінець ідеологій (1945-1975). Перемога союзників стала також перемогою над ідеологією як практикою мобілізації громадян. Таке ослаблення ідеологічної боротьби сприяло високим темпам економічного розвитку та низькому рівню соціальних конфліктів. У цей період з'являються перші екологічні рухи, що знаменують появу «нових соціальних рухів». Екологізм, правозахисна діяльність, фемінізм, антивоєнні рухи та виступи проти ядерної зброї визначили рамки розвитку соціальних рухів на наступні десятиліття. Вони свідомо уникали вузького ідеологічного підходу і зосереджувалися на вирішенні конкретних випадків несправедливості або ж уникнення катастрофи у майбутньому. Вони були менш бюрократичними, ніж ідеологічно зумовлені рухи та політичні партії, покладаючись насамперед на відкриті організаційні структури, горизонтальні зв'язки, що давали змогу вільно обмінюватися думками й використовувати різні механізми залучення прихильників для впливу на громадську думку та органи публічної влади.

3. Неолібералізм та перемога ринку (1975-2011). Нафтова криза 1974 року зумовила серйозну економічну кризу в більшості країн світу: різке зростання інфляції, після якої одразу настав економічний спад, зростання безробіття та скорочення видатків на соціальну сферу. Для вирішення цих проблем необхідно було реалізувати політику жорсткої економії, переглянути співвідношення між державним та приватним секторами на користь останнього у

ході приватизації, перейти до широкого впровадження ринкових інструментів у органах публічної влади тощо. Найбільш послідовними адептами неоліберальної політики стали М. Тетчер у Великобританії та Р. Рейган у США. Для цього етапу характерне відродження конкуренції між правим і лівим флангами політичного спектра, поява ідеї «третього шляху» як відповіді соціал-демократів на радикалізм прихильників вільного ринку. Широко запроваджені ринкові механізми стали дедалі більше асоціюватися із глобалізацією, що зумовило появу потужного антиглобалізаційного руху, що спричинило масові протести у місцях проведення зустрічей міжнародних організацій: Світової організації торгівлі у Сієтлі в 1999 році, «великої сімки» в Генуї 2001 року тощо. До того ж сили лівого флангу зробили спробу об'єднати свої зусилля на міжнародному рівні й створили Всесвітній соціальний форум у бразильському місті Порту-Алегрі у 2001 році.

Економічна рецесія 2008 року теж вивела на вулиці мільйони громадян, а у низці країн, що розвиваються, пройшов парад «кольорових» революцій та відбулася «арабська весна», що мали за мету встановлення демократичного режиму. В США у 2011 році пройшли масові акції протесту «Захопи Волл-стріт» (Occupy Wall Street) з метою структурних вимог в економічному укладі країни та приборкання влади фінансових установ.

Саме у цей період сформувалися три основні стратегії протестних рухів: масовість, заподіяння матеріальної шкоди та особистий приклад. Слід зазначити, що громадяни й організації, що виступали проти політики жорсткої економії, робили це в різний спосіб. По-перше, вони відрізнялися ступенем радикальності: від поміркованих, із застосуванням конвенційного інструментарію (підписання петицій, мирні зібрання) до більш радикальних – блокування об'єктів або інфраструктури, захоплення приміщень, що супроводжувалося застосуванням насильства. Соціологи виділяють чотири критичні віхи в еволюції протестного руху: 1) збір підписів та участь у законних демонстраціях відповідають прийнятим демократичним нормам; 2) перехід до прямих акцій впливу, таких, як бойкот; 3) застосування незаконних, але ненасильницьких дій (неофіційний страйк чи мирне захоплення будівель); 4) насильницькі дії, зокрема нанесення тілесних ушкоджень та завдання матеріальних збитків [2, 65].

По-друге, хоча прийнятні форми дій зосереджені значною мірою на політичній системі, слід зазначити, що рухи також використовують культурні стратегії, спрямовані на зміну системи цінностей. Якщо прихильники політичних акцій націлені на зміни у зовнішньому середовищі, то пропагандисти культурних цінностей прагнуть до внутрішніх трансформацій, зміни світоглядних установок громадян, що з часом неминуче призведе до змін у політичній системі. Зазвичай перші більш схильні до вжиття радикальних, неконвенційних інструментів розв'язання конфліктів, у той час як другі орієнтуються насамперед на ненасильницькі форми впливу [3]. При цьому типовим для соціального руху є міграція між політичними та культурними цілями або їх чергування, що зумовлено його еволюцією та змінами у суспільному житті.

Стратегія масовості, детально розглянута Дж. Денардо, лежить в основі багатьох форм протесту [4], а саме: майбутнє соціального руху визначається насамперед кількістю його прихильників. Масштаби виступів незадоволених громадян справляють прямий та опосередкований вплив на політичні режими. Очевидно, що чим більша кількість учасників, тим більша ймовірність, що вони привернуть увагу ЗМІ. А це сприятиме популяризації ідеї серед широкого загалу. При цьому чим масовіші виступи, тим складніше органам державної влади з ними впоратися і контролювати. Кількість учасників демонстрації також показує владі, якою народною підтримкою користуються ідеї та пропозиції організаторів протестів. Відповідно аналогічно до того, як політичні партії прагнуть збільшити кількість виборців, соціальні рухи прагнуть мобілізувати максимально велику кількість прихильників. З цієї точки зору, протести замінюють вибори, оскільки в їх основі один з основних принципів представницької демократії – виконання рішень більшості. Протести покликані привернути увагу членів представницького органу та керівництва країни до факту, що хоча б з кількох питань більшість у країні не збігається з більшістю у законодавчому органі держави. Таким чином, страх втратити підтримку виборців змушує народних обранців змінювати свою позицію, узгоджувати її з вимогами більшості.

Найяскравіше логіка масовості проявляється у ході маршів, що демонструють рівень підтримки активістів. Петиції та референдуми також використовують для демонстрації кількості прихиль-

ників певної ідеї. З огляду на те, що демонстранти одночасно є виборцями, вважається, що їх представники радше змінять свою позицію, ніж ризикнуть програти на виборах. Однак на практиці члени представницьких органів не завжди йдуть на поступки вулиці. По-перше, зазвичай виборці схильні до консерватизму і не змінюють своїх політичних уподобань через ситуативну підтримку певного протестного руху. По-друге, тривалість протестних кампаній обмежена у часі, тому їх політичний вплив не має довгострокових наслідків. По-третє, навіть такі масові заходи, як онлайн петиції, часто ігноруються тими, на кого вони спрямовані, а їх ефективність значною мірою залежить від висвітлення у ЗМІ. По-четверте, як показали протести проти жорсткої політики економіки, дедалі більше рішень щодо державної політики приймаються професіоналами-технократами, які, з одного боку, захищені від впливу з боку політиків, а з іншого – майже не підзвітні громадянам-виборцям. Таким чином, для соціальних рухів дуже небезпечно покладатися лише на стратегію масовості, яка повною мірою не демонструє їх власної концепції демократії, що акцентує на участі, а не голосуванні більшості. Однак такий підхід відіграє важливу символічну функцію для самих активістів рухів: масові демонстрації розширюють можливості учасників, породжуючи у них відчуття належності до великої спільноти рівних.

Стратегія заподіяння матеріальної шкоди у найбільш крайній формі набуває вираження у формі політичного насильства. В акціях протесту насильство має як символічне, так і інструментальне значення. Рішення про застосування насильства приймається, виходячи із цілей групи та у відповідь на зміни у зовнішньому середовищі, дії союзників та опонентів. Іншими словами, насильство зумовлюється не лише внутрішньою природою чи схильностями учасників конфлікту, а й є результатом динаміки відносин [5]. При цьому дослідження громадянських воєн свідчать про важливість ступеня організаційного розвитку масових рухів, що впливає на соціалізацію та контроль за його членами. Так, групи із сильними інститутами, спроможні розподіляти фінансові ресурси в організації без корупційної складової, орієнтуються на реалізацію програм керівництва, у той час як слабкі реалізують цілі рядових членів, що формуються в ході війни [6, 455]. При цьому партизанські групи, в яких сформоване політичне крило, більше схильні

проявляти стриманість у застосуванні насильства [7]. Ще одним чинником, що сприяє застосуванню екстремальних заходів, є брак ресурсів, що змушує активістів вступати у відкрите протистояння із силовими органами держави задля привернення уваги громадськості та ЗМІ до своїх проблем. Однак використання насильства має низку обмежень і перешкод. Насамперед насильницькі дії можуть призвести до ескалації репресій і відштовхнути тих, хто підтримує ідеї протестувальників. Насильство поляризує конфлікт, зводячи складність проблеми, що лежить в його основі, до протистояння між індивідами та владою, у результаті чого громадяни змушені вибрати одну із сторін, і запускається репресивний апарат держави [8, 104].

Хоча прямі дії можуть бути пов'язані зі значним успіхом, слід визнати, що насильницькі дії часто призводять до ескалації конфлікту. В демократичних режимах держава має монополію на законне використання насильства, й ті, хто кидають їй виклик, приречені на невдачу, перетворюючи політичний конфлікт на силове протистояння, в якому держава має набагато більше шансів на перемогу.

Прихильники стратегії особистого прикладу, на відміну від розглянутих вище, не прагнуть переконати громадськість чи політиків, що протестувальники становлять більшість чи загрозу. Радше вони прагнуть показати відданість меті, що вважається важливою для виживання певної соціальної групи або людства загалом. Ця логіка найкраще відповідає концепції учасницької демократії, що досить популярна серед активістів соціальних рухів, які готові піти на особистий ризик, щоб продемонструвати твердість своїх переконань і додати морального авторитету своєму протесту. Такий підхід проявляється насамперед через участь у діях, що передбачають серйозну небезпеку для життя і здоров'я індивіда. Такий підхід лежить в основі громадянської непокори: свідомого порушення несправедливих, на думку активістів, нормативно-правових приписів. Прикладами таких дій є: знищення полів з генетично модифікованими рослинами (кукурудза, соя), що є приватною власністю; рейди проти китобійних суден; блокування атомних станцій, а також пасивний спротив втручанню поліції. Велика ймовірність арешту за такі дії має, на думку активістів, продемонструвати глибину несправедливості чи неприйняття певної політики чи рішення.

Ще одна властивість стратегії особистого прикладу полягає у високій чутливості до альтернативних цінностей і культури. Різноманітні масові заходи (конференції, марші, концерти), публікації у пресі та документальні фільми покликані ознайомити громадськість з різними світоглядами та культурними цінностями. Хоча більшість сучасних соціальних рухів прагнуть ініціювати політичні перетворення, проте вони також переконані у тому, що реформи не можуть нав'язуватися зверху. Зміна свідомості індивідів повинна супроводжувати трансформацію політичних структур, що насамперед має відбуватися у перегляді цінностей суспільства споживання. Розглядаючи споживання як потенційно політичний акт, етичний консюмеризм наголошує на провідній ролі індивідів, які беруть на себе відповідальність за спільні блага у повсякденному житті. Бойкот товарів, виготовлених із використанням примусової чи дитячої праці, підтримка екологічно нейтральної продукції та соціально відповідальних інвестицій є не лише способом перевиховання порушників та зміни етики ділової активності, але також і реалізацією певних цінностей [9].

Основними перевагами логіки особистого прикладу є можливість напряму звернутися до широкого загалу і протидія надто поверховому висвітленню протестних акцій у медіа. Прикладами такої форми протесту є волонтерство та мирний спротив. Хоча волонтерство переважно асоціюється із залученням до неполітичних форм участі (благодійництво, місцеві групи, гуртки за інтересами), проте деякі з цих груп також прагнуть реалізувати соціальні зміни, тобто схильні до політизації певних питань. Окрім надання послуг, волонтерська робота передбачає соціалізацію та залучення до практики демократії, що, по суті, передбачає політичні дії [10]. Що стосується мирного спротиву, яскравим уособленням якого свого часу був М. Ганді, то, на думку Е. Ченовет та М. Степан, які дослідили понад 300 насильницьких і ненасильницьких кампаній, націлених на зміну режиму, ненасильницький спротив має вдвічі більше шансів досягти повного чи часткового успіху, ніж у випадку застосування насильства [11, 7]. Тобто мирний спротив розширює коло учасників і базу спротиву, збільшує кількість прихильників, змушуючи суперника збільшувати затрати на підтримання статус-кво. Однак успіх такої форми протесту, як свідчить нещодавній приклад мирного протесту проти результатів виборів

президента Білорусі у 2020 році, значною мірою пов'язаний з рівнем демократичності політичного режиму, наявністю підтримки всередині країни та на міжнародній арені.

4. Популізм та постідеологія (2011-2020). Критика ідеологічних засад неолібералізму та економічні кризи ослабили не лише праві партії, а й позиції соціал-демократів та соціалістів у Європі та низці інших країн світу, які виявилися нездатними запропонувати якісну альтернативу чисто капіталістичному шляху розвитку. Цей ідеологічний вакуум швидко заповнили популістські партії, що скористалися незадоволенням пересічних громадян діяльністю еліт і запропонували альтернативні варіанти несистемних партій, яким вдалося з першого разу пройти до законодавчих органів.

Нині можна говорити про початок п'ятого етапу, зумовленого пандемією коронавірусу в світі. Впровадження жорстких карантинних заходів у всьому світі супроводжувалося спорадичними протестами громадян, які відстоювали свої конституційні права на свободу пересування, здійснення підприємницької діяльності.

В умовах пандемії держава стала беззаперечним захисником публічного блага – здоров'я населення, змушена вдаватися до репресивних заходів проти окремих індивідів заради вищої мети – запобігання поширенню інфекції та гарантування безпеки законослухняних громадян. До того ж низка держав взяла на себе зобов'язання виплачувати матеріальну допомогу особам, які втратили роботу через карантин. Тобто ми маємо протилежну ситуацію порівняно з третім, неоліберальним етапом еволюції протестних рухів, коли заради економічного зростання держава скорочувала видатки на соціальну сферу і запроваджувала жорсткий режим економії. Відповіддю було зростання громадської активності, дедалі частіші й масовіші виходи громадян на вулицю.

Нині держава активно роздає гроші громадянам, посилюючи патерналістські настрої та їх небажання вдаватися до активних політичних дій. В свою чергу, вихід на протести маргіналізованих прошарків населення знецінює право на мирні зібрання як інструмент демократії в очах більшості громадян.

Слід звернути увагу і на зміну в тактиці протидії держави протестним акціям. У випадку жорсткого розгону або придушення демонстрацій протестувальники можуть розраховувати на співчуття з боку громадян та осуд дій поліції. Тобто застосування пра-

воохоронними органами насильства щодо учасників протестних акцій насамперед сприяє зростанню їх популярності та падінню довіри до органів державної влади. У зв'язку з розвитком сучасних технологій та поширенням камер спостереження у більшості міст світу в правоохоронців уже немає потреби на місці затримувати протестувальників із застосуванням сили. У випадку ідентифікації особи, після обробки даних із камер спостереження та мобільних операторів, аналізу публікацій у соціальних мережах, вона може бути затримана і через кілька днів після участі у протестах та без присутності свідків і медіа. Залежно від рівня розвитку демократичних інститутів у конкретній країні така особа може отримати адміністративний штраф (у випадку демократичної країни) або ж кілька років позбавлення волі (в авторитарних режимах), що сприяє ослабленню протестних настроїв у майбутньому.

Усе це дає підстави спрогнозувати зменшення протестної активності у розвинутих демократичних країнах у випадку уникнення затяжної економічної кризи в епоху пандемії. Водночас у країнах, що розвиваються, різке погіршення економічної ситуації, зростання інфляції та безробіття сприятиме зростанню кількості масових протестів із застосуванням насильства, в яких на першому місці будуть вимоги задоволення базових потреб населення, так званих голодних бунтів.

1. Tormey S. Visions of a good society European social movements in the age of ideologies and beyond / Fominaya C. F., Feenstra R. A. *Routledge Handbook of Contemporary European Social Movements Protest in Turbulent Times*. New York: Routledge, 2020. P. 17-29. 2. Dalton R. J. Citizen Politics in Western Democracies. Chatham, NJ: Chatham House, 1988. 270 p. P. 65. 3. Rucht D. The Strategies and Action Repertoire of New Movements / Dalton R. J., Kuechler M. *Challenging the Political Order: New Social Movements in Western Democracies*. Cambridge: Polity Press, 1990. P. 156–175. 4. DeNardo J. Power in Numbers: The Political Strategy of Protest and Rebellion. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1985. 286 p. 5. Bosi L., Malthaner S. Political Violence / della Porta D., Diani M. *The Oxford Handbook of Social Movements*. Oxford: Oxford University, 2015. P. 440-441. 6. Wood E. J. Social Mobilization and Violence in Civil War and their Social Legacies / della Porta D., Diani M. *The Oxford Handbook of Social Movements*. Oxford: Oxford University, 2015. P. 452–466. 7. Stanton J. A. Terrorism in the Context of Civil War. *The Journal of Politics*. 2013. Vol. 75. № 4. P. 1009–1022. 8. Tarrow S. Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics. New York/Cambridge:

Cambridge University Press, 1994. 354 p. 9. Micheletti M., Follesdal A., Stolle D. Politics, Products and Markets: Exploring Political Consumerism Past and Present. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2004. P. 3–20. 10. Eliasoph N. The Politics of Volunteering. Cambridge: Polity Press, 2013. 200 p. 11. Chenoweth E., Stephan M. J. Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict. New York: Columbia University Press, 2011. 296 p.

Zgurska Valentyna. Periodization and features of protest movements of the XX-XXI century

Five main stages in the evolution of protest movements since the twentieth century have been identified and analyzed: the prosperity of ideologies, the end of ideologies, neoliberalism, populism and post-ideology, and pandemics. It is noted that at the third stage three main strategies of protest movements were formed: mass, causing material damage and personal example. The differences in protest movements in the context of a pandemic are pointed out: the decline in developed democracies due to the strengthening of paternalistic sentiments and growth in developing countries as a result of the deteriorating socio-economic situation of citizens.

Today we can talk about the beginning of the fifth stage caused by the coronavirus pandemic in the world. The introduction of strict quarantine measures around the world was accompanied by sporadic protests by citizens who defended their constitutional rights to freedom of movement and entrepreneurship.

In a pandemic, the state has become the undisputed defender of the public good – the health of the population, forced to resort to repressive measures against individuals for the highest purpose – to prevent the spread of infection and ensure the safety of law-abiding citizens. In addition, a number of states have committed to paying material assistance to those who have lost their jobs due to lockdown. That is, we have the opposite situation in comparison with the third, neoliberal, stage of the evolution of protest movements, when for the sake of economic growth the state reduced social benefits spending and introduced a strict austerity regime. The growth of public activity, more and more frequent and mass outings of citizens are results of this policy.

Today, the state is actively distributing money to citizens, strengthening paternalistic sentiments and their unwillingness to take active political action. In turn, the protest of marginalized sections of the population devalues the right to peaceful assembly as an instrument of democracy in the eyes of most citizens.

Thus, all this gives grounds to predict a decrease in protest activity in developed democracies in the event of avoiding a protracted economic crisis in an era of pandemic. At the same time, in developing countries, the sharp deterioration of the economic situation, rising inflation and unemployment will increase the number of mass protests using violence, in which the first priority will be to meet the basic needs of the population, the so-called hunger riots.

Key words: protests, ideology, mass movements, democracy, globalization, neoliberalism, populism.